

İradə KÖÇƏRLİ

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun şöbə müdiri

Sənətsünaslıq doktoru, professor

Ünvan: Bakı, Hüseyn Cavid Prospekti 115

E-mail: i.kocharli@gmail.com

QURBAN SƏİDİN QƏHRƏMANI NƏYƏ GÖRƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAYATI/ŞİKƏSTƏ OXUYUR

***Xülasə:** Məqalə Qurban Səidin “Altunsaç” romanının 111-ci səhifəsində yazılan və azərbaycanlı oxucu üçün böyük maraq doğuran bir epizoda həsr edilmişdir. Həmin epizodda əsərin qəhrəmanlarından biri Azərbaycan dilində bir bayatı/şikəstə oxuyur. Romanın tərcüməçisi onu da qeyd edir ki, alman dilində yazılmış bu əsərdə bayatısayağı gül qafiyələr (aman-aman, aman e-e-ey, qaşı kaman e-e-ey) məhz Azərbaycanda dilində yazılmışdır. Qurban Səidin bu məlum əsəri Azərbaycanla bağlı olmayan bir süjetə malikdir, bununla belə, səhifələrində musiqi mətninin Azərbaycan dilində verilməsi maraq və sual doğurur. Məqalənin müəllifi bu faktı, Qurban Səidin milli mənsubiyyətinin azərbaycanlı olmasının bir sübutu olaraq görür.*

***Açar sözlər:** Qurban Səid, Lev Nissimbaum, Məhəmməd Əsəd, Altunsaç, bayatı/şikəstə, zəngulə, aman ey*

AMEA-nın Filologiya və Sənətsünaslıq jurnalının I nömrəsində (2022-ci il) alman müəllifi Hans-Jürgen Maurerin “Əli və Nino” romanı əsasında Qurban Səid müəllif adının genezisi” məqaləsi dərc olunmuşdur [2, s. 60-65]. Məqələdə müəllif Qurban Səidin şəxsiyyəti haqqında müxtəlif məlumatlar, dəlil və sənədlər irəli sürmüş və Qurban Səid adının yazıçı ləqəbi olaraq Lev Nissimbaumə məxsus olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmişdir. Yazılanlar, demək mümkündür ki, tutarlı və inandırıcıdır. Lakin zənnimizcə, bu fikirlər heç də qəti olaraq birmənalı deyil və Azərbaycanlı vətəndaş üçün kifayət etmir. Bu mövzunun hələ də araşdırma mövzusu kimi dərindən çözülməli olması və hələ də açıq sual olaraq qalması düşüncəsindəyik. Çünki, artıq Azərbaycanlı alimlərin də israrla söylədikləri kimi, Qurban Səidin romanlarında elə incə məqamlar vardır ki, onu yalnız və yalnız bu torpağın insanı – burada yaşayıb-böyümüş, suyunu içmiş, havasını udmuş insan duya-hiss edə, o haqda məlumatlı ola bilər. Müəllifin “Altunsaç” adlı romanında da belə maraqlı məqamlar yetərincədir.

Qurban Səidin “Altunsaç” romanından, yuxarıda qeyd olunan epizodu olduğu kimi sitat gətiririk:

“Sem Doos şaqqanaq çəkib güldü və Con Rolandın kürəyinə döyəclədi. Sonra hər ikisi çəliyə anlaqsız-anlaqsız baxıb susdu. Nyuyork Sənətkarlar Məhəlləsinin kiçik meyxanalarının qapıları arxasından qulaqbatırıcı bir qıyya qopdu.

...Cənablar panamalarını peysərlərinə itələdilər və onlardan biri **sol əlini qulağının dibinə qoydu**¹. Ağzını açdı və yad bir zəngulə Qrinviç Villeycin gecə sakitliyini doğrayıb keçdi:

Aman, aman, aman e-e-ey,

Cənab **yanğı ilə ürəkdən** oxudu. Digər tayı razılıqla göz edib avazı tutdu.

Qası kaman e-e-ey –

üzünü aya tutub oxudu. Sonra qucaqlaşdılar və **uzada-uzada** ulduzlara doğru oxudular.

Ay dilbər e-e-ey,

Vay dilbər e-e-ey...

Polisin – “Niyə qışqırırsınız? – sualına – “mahnı oxuyuruq, cənab, musiqi-çiyik” – deyərək oxuyanlardan biri davam edir:

“Bu avazın səslənişində milyonlarla insan bəşəri emosiyaların bütün çalarlarını duyur: erotikadan tutmuş ilahi çalara qədər” [1, s. 111].

“Altunsaç”ı alman dilindən çevirən Çərkəz Qurbanlı bu hissədə qeyd şəklində vurğulayır ki, almanca yazılan əsərdə oxunan sözlər, yəni, dördmüsrəli bayatısayağı gül qafiyələr, məhz Azərbaycan dilində yazılmışdır. Təsəvvür edə bilərsinizmi? – almanca yazılmış kitabda Azərbaycan dilində yazılan misralar... Əsərin qəhrəmanlarından biri – Con Roland ürəyinin qubar etdiyi bir anda – gecənin sakitliyində bir hava oxuyur və kitabda yazıldığı kimi – “milyonlarla insanın bəşəri emosiyalarının bütün çalarlarını” öz səsi ilə sanki bütün kainata duyur: aya... ulduzlara... bütün göy üzünə...

Bu avazda nələr yoxdur?... vətən nisgili, sevgi yanğısı, qürbət acısı, aşıb-daşan duyğular, həyata keçməyən arzular, ilahi hisslər, uçuşan xəyallar...

Con Roland kimdir? Məlum olduğu kimi, Osmanlı sultanının vəliəhdi şahzadə Əbdülkərim. Bəs qəhrəman, bu emosional ovqatında, niyə məhz bayatı/şikəstə oxuyur? Osmanlıda biz azərbaycanlılara da doğma olan nə qədər yanğılı türkülər, əzgilər, şərqiylər var. Nəyə görə, Qurban Səid, qəhrəmanının hisslərinin burulğanı anında, türkülərdən deyil, məhz bayatısayağı sözləri və şikəstə havalarının oxu tərzini yazıya alıb? Nəyə görə, şahzadə Əbdülkərim məhz Azərbaycan dilində qıyyə çəkir?

Çünki məhz bayatı/şikəstə/ağı hər bir Azərbaycanlı üçün ən doğma və yaxın özünüifadə vasitəsidir. Onun alıb-verdiyi dərin nəfəsi və həmin nəfəsdən süzülüb-yaranan, içdən gələn “ilahi” səsidir!

Hər bir əsər avtobioqrafikdir – deyirlər. Əsərin bu yerində, çox güman ki, müəllifin özünün iç dünyasında coşan hisslərin nəhəng bir partlayışı baş verib və

¹ Yazıda bütün kursivlər məqalənin müəllifinə məxsusdur.

özü də zil səslərdə “qıyya” çəkib, “sol əlini qulağının dibinə qoyub” ona çox doğma olan bir bayatı deyib. Havanı tək deyil, “avazı tutan” yaxın dostu ilə birlikdə oxuyub. Hamımıza yaxşı tanış olan səhnə deyilmi?

Bu, hər bir insanın keçirdiyi elə bir andır ki, hissələrə qapılaraq, sanki, hər şeyi unudur, ağılla deyil, düşünmədən oxuyur. Harda olduğunu, kiminsə varlığının fərqi varmır: yad bir ölkədədirmi, Nyu-Yorkdadırmi, Sənətkarlar məhəlləsindədirmi? – fərqi yoxdur. İnsan özü-özü ilə baş-başa qalır... və bu anda onun əsil kimliyi, ruhu bütün çılpıqlığı ilə üzə çıxır. Gəlin etiraf edək ki, bu – əsil həqiqət anıdır. Bu ali məqamda İnsan – mənsub olduğu xalqın ruhunu – musiqi hissələrini, dilini ortaya qoyur və içindən gələn duyğuları ilə kimliyini bəyan edir.

Müəllifin, Lev Nissinbaum olaraq, Azərbaycan musiqisini, dilini, adət-ənənələrini, müsəlman qayda-qanunlarını və s. bilməsi mümkündür. Bəs onun ruhu? O da mı bu xalqa mənsub idi? Əminəm ki, yalnız əsil azərbaycanlı “qəriblik” hissini məhz bu şəkildə yaşaya və ifadə edə bilərdi. “Bu avazın səslənişində milyonlarla insan bəşəri emosiyaların bütün çalarlarını duyur: erotikadan tutmuş ilahi çalara qədər” – nə qədər dəqiq və poetik dillə deyilmiş sözlərdir... deyilmi? Bu sətirlər Qurban Səidin milyonlarla insanı özünə bağlayan yetənəyinin, onun düşüncəsinin dərinliyinin, dil bacarığının göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də müəllifin duyğular aləminin sonsuzluğunu, milli hissələrinin saflığını, bəşəriyyətini, həqiqiliyini ifadə edir.

Romanda musiqi ilə bağlı daha bir neçə maraqlı doğuran məqamlar var. Berlində “Şərq” restoranında bir musiqiçi ilə qarşılaşan zaman şərq musiqisi haqqında bu sözlər söylənir: “...*musiqi enib-qalxan şkala üzrə gedir. Bu inləyən minor avazlar çox qəribədir*” və ya “*Avaz sistemi üçlü səsləniş əsasında qurulur: prima, kvarta, kvinta. Ölçüyəgəlməz anlar bütün harmoniyanın mənşəyini bəlli edir*” [1, s.154]. (Kitabın alman dilindən çevirəni mərhum Çerkəz Qurbanlıya sonsuz minnətdarlıq hissilə, onu da qeyd etmək istərdik ki, fikrimizcə, musiqiçi olmayan bir tərcüməçinin müəyyən musiqi terminlərində və fikirlərin yozulmasında yanlışlıqların olması da istisna deyildir. Bu hissənin dəqiq tərcüməyə ehtiyacı vardır.) Burada ilk növbədə, “**Avaz sistemi üçlü səsləniş: prima, kvarta, kvinta. (səslənmə – müəllif)**” deyərək Azərbaycan sazının köklənmə sistemi yada düşür. Məlum olduğu kimi, sazın qolunda üç qoşa sim vardır. Qoşa simlərin hər biri prima (birli aralıq) üzrə yerləşir, yəni, eyni səsin təkrarı əsasında köklənir. Üç qoşa simin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi isə kvarta (dördlü aralıq) və kvinta (beşli aralıq) intervalları münasibətindədir (şah pərdə kökü).

“**Ölçüyəgəlməz anlar**” ifadəsini isə Azərbaycan musiqisinin ən xarakterik cəhətlərindən olan improvizasiyalıq, rəqətiativ-deklamasiyalı ifa tərzini başa düşmək olar. Çünki Azərbaycan muğamları, eləcə də, bir sıra klassik aşıq havalarının (Dilqəmi, Yanıq Kərəmi, Sultanı, Dərvişi (Keşişoğlu və s.) melo-intonasiya, metr-ritmik əsasında məhz bu inkişaf üslubu dayanır. Bu sənət nümunələri xanə ölçülərinə daxil olmayan, dəqiq metrik ölçüyə deyil, məhz “ölçüyəgəlməz” – yəni, sərbəst ölçüyə/metrə malik musiqidir. Onu da qeyd edək ki, yuxarıda misal çəkilən

dörd misralı bayatı/şikəstə də məhz bu səpkili havalar sırasındadır. Misalda deyiləni kimi, Con Roland havanı “uzada-uzada” (e-e-ey intonasiyası və s.) oxuyur.

“Harmonik mənşəyini müəyyən edir” fikri isə yenə də, aşıq musiqisinə xas olan (eləcə də, muğam ifaçılığına), köklənmə sistemi sayəsində yaranan “harmonik akkordların” mövcudluğunu, “aşiq harmoniyası” anlayışlarına gətirib çıxarır.

“Hər reprizdə mahnımı bir anlıq yüksəkdən götürməli” – muğam dəstgahlarına xas olan özəl cəhəti tədricən pilləvari şəkildə yeni daha yüksək pillələri fəth edərək zilə – kulminasiyaya doğru inkişaf tərzini kimi anlaşılır. Bu xüsusiyyət, əslində aşıq havalarının ümumi kompozisiya quruluşunda da özünü göstərir. Belə ki, aşıq havalarının I bəndi dayaq tonu ətrafında hərəkət edirsə, II bənd daha yüksək pillələri əhatə edir və III bənd isə kulminasiya anı ilə başlayır və aşağı istiqamətlə dayaq tonuna ayaq edir. Bu fikir həm də musiqi nümunəsinin kompozisiya quruluşunda repriza tipli “ayaq” – kadensiyaların olması mənasını daşıyır. **“Enib-qalxan şkala”** ifadəsi isə muğam melodiyalarının inkişaf xəttinin dalğavari hərəkətini olduqca düzgün ifadə edir.

“Onda son akkordlar doğal keçidi yaradar.” – bu cümlədə keçən “doğal keçid” isə, çox yəqin ki, “ayaq vermə - kadensiya bölmə”si anlamına gəlir. Misal çəkilən bu fikirlər bir daha əsərin müəllifinin milli musiqi təfəkkürünə malik olması – milli alətlərə, muğam və ya aşıq “gəzişmə”lərinə yaxından bələd olması, **“inləyən minor avaz”**ları – yangılı “şikəstə”ləri, “Segahi”, “Şur”u, “Bayatı-şirazi” və s. – bütün ruhu ilə duyması fikrini yaradır.

Romanda bu səpkili məqamlar kifayət qədərdir. Biz bu yazı çərçivəsində yalnız musiqi ilə bağlı bəzi fikirləri oxuculara çatdırmaqla, əsərin müəllifinin Azərbaycan xalqının təfəkkür tərzinə nə qədər bağlı olmasını bir daha vurğulamağa, başlıqda qoyulan suala cavab axtarmağa cəhd göstərmişik.

Mən bu romanı bir neçə il bundan əvvəl oxumuşam. Hələ o zaman misal gətirdiyim sətirlər məni dərinləndirən düşündürmüşdü. Bu gün təqdim olunan yazının səbəbi isə “Filologiya və Sənətsünaslıq” jurnalında dərc olunmuş Hans-Jürgen Maurerin (Almaniya) “Əli və Nino” romanı əsasında Qurban Səid müəllif adının genezisi” [2, s. 60-65] adlı məqaləsi ilə tanış olmağımdır. Məqalə çoxsaylı sənədlər, yeni məlumatlarla zəngindir. Müəyyən mənada maraq doğurur. Lakin məqalə bir Azərbaycan vətəndaşı üçün yetərli dərəcədə inandırıcı deyil. V.L.Tal nəşriyyatının nəşrinin dul arvadı Lüsü Talın Qurban Səidin kimliyi haqqında, müəllifin özünün düdiyi kimi, “tapmacalı və natamam” məlumatları, Elfriede Hohenfelsin müəllifi guya “müdafiə etmək” üçün “Qurban Said” adını özünə götürməsi və s. heç də inandırıcı görünmür. Nümunə gətirilən sənədlərin orijinal olub-olmamağı da birmənalı deyil. Müəllif özü də yazır ki, Lüsü Talın “Əsəd bəyin adını çəkməməsi və sonralar da belə üstüörtülü məlumat verməsi başqa söhbətin mövzusuudur”. Bu fikirlər, fikrimizcə, insanda müəyyən şübhələrin yaranmasına gətirib çıxarır.

Biz isə, bütün məlum mübahisələrdən, ziddiyyətli fikirlərdən yan keçərək, onu qeyd etmək istərdik ki, Qurban Səid/Məhəmməd Əsəd bəy/Lev Nissimbaum çoxsaylı oxucu ordusu – Azərbaycanı tanıyan və sevən insanlar üçün daim azərbaycanlı olaraq qalacaqdır [3, s. 3-31]. Bunu əsərlərdəki çox incə məqamlar, gizli mətləblər, yalnız azərbaycanlı düşüncəsinin ifadəsi olan fikirlərin, baş verən hadisələrin və s. özü sübut edir. Qurban Səidin Vətən haqqında dedikləri də çox təsirli və düşündürücüdür: “*Vətən! Nə qədər ki, o sənindir, zahiri varlıqla şüur arasında heç bir ziddiyyət yoxdur... Vətən vətən torpağından birdəfəlik yaranmış mənəvi qurumdur. O həmişə burdadır, həmişə insanın içindədir. İnsan nə qədər ki, yaşayır, vətənin əsiridir, fərqi yoxdur, harda yaşayır-yaşasın... Vətəni və qəlbini yalnız o kəslər itirir ki, heç vaxt onlara sahib olmamışlar*” [1, s.282-283].

Nəticə. Fikrimizcə, indi “Əli və Nino”, “Altunsaç” və digər əsərlərin taleyi Mirzə Şəfi Vazehin dahiyənə şeirlərinin taleyinə çox bənzəyir: “Fridrix Bodens-tedt – Mirzə Şəfi Vazeh” və “Elfriede Hohenfels – Qurban Səid” cütlükləri. Biri ali hisslərlə yaşayan, bəlkə də sadəlövhəsinə dost sözünə inanan böyük Mirzə Şəfi, o biri isə – vətəndən didərgin düşmüş, bəlkə də bu dünyada özünə yer tapa bilməyən Məhəmməd Əsəd bəy. Hər ikisi qiymətli əlyazmalarının yeganə nüsxələrini məsumcasına və asanlıqla başqasına etibar edən Bizlər! (yəhudi Lev Nissimbaum öz şəxsi malını başqasına həvalə edərdimi? – sualı da düşündürücüdür.)

Bu da milli mentalitetimizin bir göstəricisi ola bilərmi?

Necə də acınacaqlıdır, deyilmi?

ƏDƏBİYYAT:

1. Qurban Səid. Altunsaç. – Bakı: Nurlan, 2005. – 296 s.
2. Maurer Hans-Jürgen. “Əli və Nino” romanı əsasında Qurban Səid müəllif adının genezisi.// Filologiya və Sənətşünaslıq, – Bakı, 2022, 1, – s. 60-65
3. Qurbanlı Ç., Quliyev H. Ön söz. Qurban Səid. Altunsaç.– Bakı, 2005, – 331 s.

Irada KOCHARLY

Doctor of Art History, Professor

WHY DOES GURBAN SAID’S CHARACTER SING BAYATI/SHIKASTA IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Abstract: *The article deals with an episode on page 111 of Altunsach novel by Gurban Said’s, which is of great interest to the Azerbaijani reader. One of the characters of the work sings a Bayati/Shikasta in Azerbaijani in that episode. The translator of the novel also notes that the bayati-like gul (rhyme type in ashug poetry) rhymes (aman, aman, aman e-e-ey, qashi kaman e-e-ey) were written in Azerbaijan in this work, which was written in German. This well-known work by Gurban Said has a plot that is not related to Azerbaijan, however, the providing the musical text in the Azerbaijani language on its pages raises interest and questions. The author of the article approved this fact as a proof of Gurban Said’s nationality – Azerbaijani. Because, according to Azer-*

baijani scientists, there are such subtle moments in Gurban Said's novels that only a person of this land – a person who lives and grows up here, drinks its water and breathes its air – can feel and know about it. There are enough interesting points in the author's novel "Altunsach".

Keywords: *Gurban Said, Lev Nissimbaum, Muhammad Asad, Altunsach, Bayati/Shikasta, Zangula, aman ey*

Rəyçilər: filologiya doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Məhərrəm Qasımlı
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Ülkər Talıbzadə